

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA AUDİTİN ROLU

İxtisas: 5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Cavid Ramiz oğlu Məlikli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Əməkdar elm xadimi
Bəyalı Xanəli oğlu Ataşov

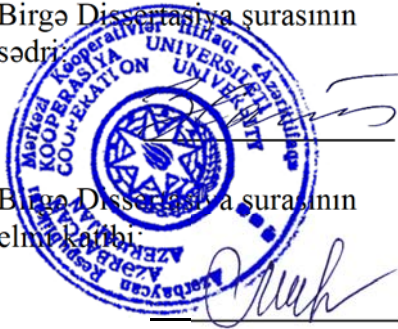
Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Vahid Tapdıq oğlu Novruzov

iqtisad elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülnarə Sədi qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya Şurası.

Birgə Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Birgə Dissertasiya şurasının
elmi rəhbəri:

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi
İslam Hacı oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin tarazlı inkişafında, mövcud resurslardan səmərəli istifadə olunması, onların üzə çıxarılması, maliyyə-investisiya axınlarının səmərəli idarə edilməsi, maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə olunması və s. bu kimi məsələlər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı sahəsində bu kimi məsələlərin ciddi şəkildə araşdırılması, müvafiq nəticələrin çıxarılması, adekvat qərarların verilməsi, nəzarət və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu qeyd olunan şərtlər baxımından auditin rolu daha da artmaqdadır.

Kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolundan səmərəli istifadə olunması, audit yoxlamaları vasitəsilə bu sahənin real potensialının üzə çıxarılması və investisiya-innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsində, hesabatların hazırlanmasında audit təhlillərindən geniş istifadə edilməsi, ən başlıcası həm dövlət tərəfindən, həm də investorlar və səhmdarlar tərəfindən bu sahənin inkişafına yönəldilən vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, investisiya axınlarına nəzarətin təşkili və ayrılan subsidiyaların təyinatı üzrə istifadə edilməsi, dövrüyyə vəsaitlərinin və maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması istiqamətində zəruri addımların atılması nöqteyi-nəzərindən audit mexanizmlərinin rolu ildən-ilə artmaqdadır.

Digər tərəfdən, audit həm də qlobal transformasiyalar şəraitində kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilmiş resurslardan səmərəli istifadə edilməsində müvafiq fundamental təhlillərin aparılması və müvafiq idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün analitik informasiyanın toplanması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, audit kənd təsərrüfatının strateji rolundan çıxış etməklə, ölkədə kənd təsərrüfatının müxtəlif istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi hesabına ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, mühüm ərzaq növləri üzrə özünütəminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlətin strateji vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə əlavə stimullar və şərait yarada bilər.

Qeyd edək ki, göstərilən məsələlər Azərbaycanda xüsusilə aktualdır. Son illərdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişaf

etdirilməsi və ümumilikdə aqrar sektorun inkişafı üçün dövlət tərəfindən sistemli işlər görülməkdədir. Dövlət bu sahəyə kifayət qədər büdcə resursları yönəldir. Hər il demək olar ki, dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatının inkişafına və kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinə xeyli vəsaitlər xərclənir. Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin və dəstək mexanizmlərinin əhatə dairəsi daha da genişlənməkdədir. Regionlarda maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, körpülərin salınması, yolların təmir olunması və yeni yolların çəkilməsi, tunellərin tikilməsi, kənd təsərrüfatı və aqrar istehsal və xidmət sahələri üçün subsidiyaların müəyyənləşdirilməsi, stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi və s. daha böyük investisiyalar tələb edir. Şübhəsiz, bu vəsaitlərin təyinatı üzrə və səmərəli istifadə edilməsində maliyyə nəzarətinin və audit mexanizmlərinin rolu böyükdür.

Audit institutunun gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən təşkilati-hüquqi və idarəetmə tədbirləri də diqqət cəlb edir. Ölkəmizdə Auditorlar Palatası fəaliyyət göstərir, auditor xidməti, həmçinin daxili audit haqqında ölkə qanunları qüvvədədir və “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” (06.XII.2016) intensiv icra fazasındadır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin diqqəti sayəsində Azərbaycanda müstəqil audit sistemi formalaşdırılmışdır. Audit fəaliyyətinin və xidmətinin qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədilə 16 sentyabr 1994-cü ildə “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur.¹ 27 dekabr 2014-cü ildə müasir tələblər baxımından bu Qanuna zəruri dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Beləliklə, audit institutunun inkişafının güclü hüquqi əsasları yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il qərarı ilə “Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə” təsdiq olunmuş və 5 aprel 1996-cı ildən isə Auditorlar Palatası fəaliyyətə başlamışdır. 1999-cu ildə Audit sisteminin İslahat Konsepsiyası hazırlanmış və bu strateji xidmətin fəaliyyəti dünya təcrübəsinə

¹ Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, – 16 sentyabr 1994-cü il, № 882 (27 dekabr 2014-cü ildə bu Qanuna edilmiş dəyişiklik və əlavələr).

uyğunlaşdırılmağa başlanılmışdır. Ulu Öndərin layiqli davamçısı Prezidenti İlham Əliyev də audit sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə və onun səmərəliliyinin artırılmasına ciddi önəm verir, bu sistemin inkişafına daim diqqət göstərir.

Bunlarla bərabər, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi həm də ölkədə məşğulluğun gücləndirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, əhəlinin gəlirlərinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də məhz audit mexanizmləri və yoxlamaları nəticəsində bu sahəyə yönəldilən resurslardan səmərəli istifadə olunmasının obyektiv vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi, bununla bağlı sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər mühüm dövləti qərarların verilməsi istiqamətində audit yoxlamalarının aparılması və audit mexanizminin tətbiqi ilə bağlı tədbirlər, şübhəsiz, səmərə verə bilmək iqtidarındadır.

Bu qeyd olunan məsələlər və problemlər fundamental tədqiqatların aparılmasını tələb edir. İlk növbədə, müasir şəraitdə iqtisadi transformasiyalar nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun və bu sahədəki müasir beynəlxalq təcrübənin araşdırılması, ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı proseslərində auditin rolunun dəyərləndirilməsi və bununla da audit mexanizmindən daha səmərəli istifadə edilməsi zərurəti meydana çıxır. Bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını ifadə edir.

Bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, ölkə Prezidentinin 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur² və hazırda bu Proqramın icrası intensiv mərhələdədir. Başlıca hədəflər postkonflikt ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, Böyük Qayıdış proseslərinin sürətləndirilməsi, səmərəli və şəffaf iqtisadiyyat quruculuğuna nail olunması və regionun resurslarından məhsuldar istifadə edilməsidir. Bu proseslərdə reallaşdırılacaq layihələrin auditinin təşkili, audit

² Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

qiymətləndirilməsi və kompleks audit təhlillərinin aparılması məsələləri kifayət qədər aktual olaraq ön plana çıxmaqdadır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, resurs potensialı və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri, audit yoxlamalarının tələb olunan səviyyədə təşkili, kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsində auditin rolunun artırılması ilə əlaqədar məsələlərlə ölkəmizin, həmçinin xarici ölkələrin alimləri məşğul olmuş və elmi tədqiqatlar aparmışlar. Azərbaycanlı alimlərdən akademik Z.Ə.Səmədzadə, V.T.Novruzov, İ.M.Abbasov, C.V.Namazova, Y.Ə.Məmmədov, E.A.Quliyev, B.X.Ataşov, Ş.T.Əliyev, V.Ə.Qasımlı, F.Ş.Hacıyev, M.C.Hüseynov, İ.H.İbrahimov, N.C.Qafarov, R.Z.Hüseyn, A.E.Quliyeva, E.B.Məmmədova və başqaları kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, o cümlədən kənd təsərrüfatında mövcud resurslardan və bu sahəyə yönəldilən maliyyə-investisiya axınlarından səmərəli istifadə olunması, audit institutunun inkişaf etdirilməsi, audit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, müasir dövrün tələblərinə uyğun fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi ilə bağlı olaraq tədqiqat əsərlərinin müəllifidirlər. Bir qrup xarici ölkə alimlərinin D.Svanson, R.A.Alborov, T.Y.Bezdolnaya, S.V.Kozmenkova, V.N.Lemeş, A.S.Loseva və başqalarının əsərlərində kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri və perspektivləri, bu proseslərdə maliyyə-investisiya məsələləri, audit fəaliyyətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri, kənd təsərrüfatına yönəldilən resurslardan təyinatı üzrə istifadə olunması mexanizmləri və problemləri, onların həlli yolları və tənzimləmə istiqamətləri yer almışdır.

Bunlarla bərabər, qlobal transformasiyalar kontekstində kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinə yeni yanaşmaların formalaşdırılmasına və bu proseslərdə auditin tətbiqinin təkmilləşdirilməsinə zərurət yaranmışdır. Göstərilən istiqamətdə daha təsirli tədbirlərin görülməsi, mexanizmlərin hazırlanması və fundamental tədqiqatların aparılması tələb olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı proseslərində audit xidmətləri və funksiyalarını həyata keçirən fəaliyyət sahələri və təşkilatlardır.

Tədqiqatın predmeti isə müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinin həllində auditin rolunun müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və bu sahədə mövcud olan mexanizmlərinin tənzimlənməsi istiqamətləri, təkmilləşdirilməsi məsələləri, üsul və vasitələridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditin tətbiqinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirərək kənd təsərrüfatında auditdən istifadənin mövcud vəziyyətini təhlil etməkdən və bu sahədə auditin rolunun artırılması və tənzimlənməsi istiqamətlərində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulan əsas vəzifələr bunlardır:

- iqtisadi transformasiyalar şəraitində kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinin həllində auditin rolunun nəzəri baxımından araşdırılması;
- global transformasiyalar nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatının inkişafında auditin tətbiqinin metodoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatının inkişafının araşdırılmasında auditdən səmərəli istifadənin təşkili üzrə dünya təcrübəsinin araşdırılması, qiymətləndirilməsi və ölkəmizdə tətbiq edilməsi imkanlarının aşkar edilməsi;
- Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf proseslərinin və bununla bağlı auditdən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- kənd təsərrüfatında maliyyə-investisiya resurslarından səmərəli istifadənin təmin olunmasında auditin rolunun araşdırılması və qiymətləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində auditin rolunun iqtisadi-hüquqi mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənməsi məsələlərinə baxılması;
- rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin artdığı bir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının araşdırılması;

- postkonflikt ərazilərdə yaranan yeni reallıqlar nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın gedişində sistemli yanaşmadan istifadəyə üstünlük verilmişdir, həmçinin analitik üsuldən, analiz və sintez metodlarından, dinamika sıralarının təhlilindən, analitik-hesablama metodundan, bundan əlavə, iqtisadi təhlilin digər üsul və vasitələrindən istifadə edilmişdir. Nəzəri-metodoloji məsələlər baxılarkən, əsas etibarını ilə müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditin tətbiqi üzrə Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin əsərlərinə istinad verilmişdir. Eyni zamanda, tədqiqatın gedişində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında auditdən istifadənin tənzimlənməsi üzrə qanunlardan və normativ-hüquqi aktlardan, həmçinin ixtisaslaşdırılmış elmi-tədqiqat institutlarının və mərkəzlərinin metodoloji materiallarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar bunlardır:

- Azərbaycanda kənd təsərrüfatının mövcud inkişaf meyillərini nəzərə alaraq auditin tətbiqinin elmi-metodoloji əsaslarının təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsinə, adekvat tədbirlər kompleksinin hazırlanmasına zərurət yaranmışdır;
- ölkəmizdə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi onun maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində və buna uyğun səmərəli tədbirlərin görülməsində, proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsində auditin rolu və əhəmiyyətinin artmasına ehtiyac yaranmışdır;
- Azərbaycanda postkonflikt ərazilər nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatının inkişaf potensialının araşdırılması, resurs imkanlarının dəyərləndirilməsi və daha səmərəli fəaliyyət sahələrinin müəyyənləşdirilməsində əsaslandırılmış audit qiymətləndirilməsinə ehtiyacın olması diqqət cəkir;
- Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının təmin edilməsində qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaqda auditin rolunun artırılması üçün mövcud iqtisadi-hüquqi əsasların tənzimlənməsi faydalı ola bilər;
- rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişaf etdiyi bir dövrdə və yeni reallıqlar nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatının inkişafının

intensivləşdirilməsində auditdən istifadənin təkmilləşdirilməsi qaçılmaz bir proses kimi qiymətləndirilməlidir və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ◆ müasir dövrdə metodoloji xüsusiyyətlər və yanaşmalar baxımından kənd təsərrüfatının inkişafında auditin məqsəd və vəzifələri, prinsipləri, funksiyaları və tələbləri blok-sxem formasında hazırlanmışdır;
- ◆ aqrar-istehsal və xidmət sahələrində auditin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmış, əsas fondların, avadanlıqların və inventarların auditinin planlaşdırılması və təşkili mərhələlərinin alqoritm-sxemi hazırlanmışdır;
- ◆ hazırkı reallıqlardan yanaşmaqla, kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qərarların qəbulu üçün məlumatlar bazasının formalaşdırılması və onun auditinin aparılması proseslərinin sxematik quruluşu verilmişdir;
- ◆ kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması üzrə mühüm dövlət siyasəti tədbirləri qruplaşdırılmış və onların reallaşdırılmasında tətbiqi təklif olunan audit proqramının tərkib elementləri verilmiş, kənd təsərrüfatının inkişafında auditin tətbiqinin iqtisadi-hüquqi əsaslarının tənzimlənməsi istiqamətləri əsaslandırılmışdır;
- ◆ kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşmasının əsas mərhələləri və istiqamətləri sxematik olaraq hazırlanmış, rəqəmsal texnologiyalardan ibarət audit mexanizminin tətbiq sahələri tədqiq edilmişdir;
- ◆ Azərbaycanda postpandemiya və postkonflikt ərazilər kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılmasının vacibliyi əsaslandırılmış və bununla bağlı fəaliyyət istiqamətləri işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə edilmiş elmi nəticələr gələcək tədqiqatlar üçün yetərli mənbə olmaqla, kənd təsərrüfatının inkişafı proseslərində auditin rolunun artırılmasında və məqsədli tədbirlərin həyata keçirilməsində səmərə verə bilər.

Eyni zamanda, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələr kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılması ilə bağlı

proqramların və fəaliyyət strategiyaların hazırlanmasında faydalı ola bilər. Bundan əlavə, dissertasiya işinin materiallarından ali təhsil müəssisələrində mühasibat uçotu və audit fənləri üzrə dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin və mühazirələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Aqrar sahənin və sənayenin iqtisadiyyatı” kafedrasının də elmi-tədqiqat işlərinin ümumi istiqamətinə uyğun olmaqla, müasir dövrdə aktual məsələ kimi daimi fəaliyyət göstərən elmi seminarlarda müzakirə olunmuş və bəyənilmişdir.

Dissertasiya işinin mövzusu üzrə iddiaçının 7 məqalə və 3 tezisi, o cümlədən, 1 məqalə və 2 tezisi xaricdə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu yerli və xarici jurnallarda, konfrans materiallarında dərc olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddəaları “Qlobal risklər şəraitində kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasında auditin əhəmiyyəti” (Sumqayıt, 2021), “Проблемы повышения роли аудита в сельском хозяйстве в контексте цифровых технологий и финансово-кредитного обеспечения” (Москва, 2023), “Пути совершенствования роли аудита в развитии сельского хозяйства Азербайджана в условиях постпандемии” (Москва, 2023) adlı tezislər beynəlxalq konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Bunlarla yanaşı, tədqiqatın mövzusuna dair iddiaçının “Yeni çağırışlar kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolu” (Bakı, 2021), “Müasir dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında auditin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” (Bakı, 2021), “Kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsində auditdən istifadənin nəzəri-praktiki və metodoloji aspektləri” (Bakı, 2022), “Beynəlxalq təcrübə kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun qiymətləndirilməsi məsələləri və mexanizmi” (Bakı, 2022), “Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılmasında rəqəmsal texnologiyaların strateji əhəmiyyəti” (Gəncə, 2022), “Azərbaycanda kənd təsərrüfatında daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi” (Bakı, 2023) “Актуальные вопросы и перспективы повышения роли аудита в сельском хозяйстве

Азербайджана” (Москва, 2023) adlı məqalələri nüfuzlu jurnallarda dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Giriş (15469 işarə), I fəsil (77004 işarə), II fəsil (71274 işarə), III fəsil (68382 işarə), nəticə (6496 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (20359 işarə) üzrə ümumi həcm 272631 işarədir. Dissertasiyada 10 cədvəldən, 16 sxemdən və 5 diaqramdan istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, şəkillər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 238625 işarədir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **girişində** mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasyası və tətbiqi və s. verilmişdir.

Dissertasiyanın **“Qlobal transformasiyalar kontekstində kənd təsərrüfatında auditin tətbiqinin nəzəri - metodoloji aspektləri”** adlı **birinci fəslində** iqtisadi transformasiyalar şəraitində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun nəzəri əsasları; müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditin metodoloji xüsusiyyətlərinə yanaşmalar və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində auditin rolundan istifadə üzrə dünya təcrübəsi araşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində, onların maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasında, bu sahəyə yönəldilən investisiyaların və maliyyə resurslarının mənbələrinin formalaşdırılmasında ciddi çətinliklər vardır. Dünyanın əksər ölkələrində məhz bu çətinliklərin həlli üçün dövlət büdcəsi tərəfindən məqsədli şəkildə subsidiyalar ayrılır və yaxud da ki büdcə vəsaitləri yönəldilir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində investisiya qoyuluşlu layihələr həyata keçirilir. Bütün

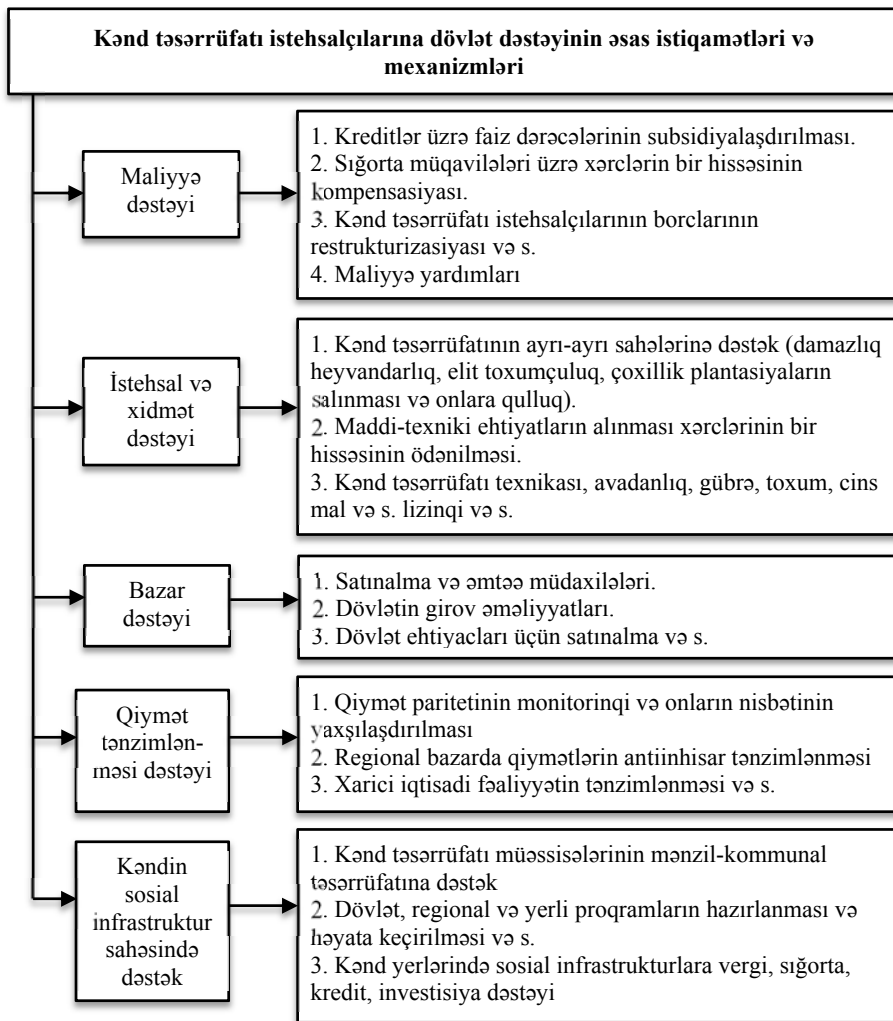
bunlar zəruri tədbirlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında aparılan islahatlar və onların dərinləşdirilməsi, mülkiyyət və sahibkarlıq münasibətlərinin formalaşdırılması, aqrar sahədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması ilə bağlı yüzlərlə qanun, fərman, sərəncam, və digər normativ-hüquqi xarakterli sənədlər qəbul edilmiş, kənd təsərrüfatı bazarının dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsasları yaradılmışdır. Kənd təsərrüfatında islahatların aparılması, normativ-hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına hərtərəfli dövlət dəstəyinin göstərilməsi, əhalinin ərzaq məhsullarına, xüsusilə də, dənli bitkilərə, kartofa, tərəvəzə, meyvəyə və digər növ məhsullara olan tələbatının ödənilməsi yolu ilə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində dinamik inkişafa nail olunub.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin əsas mexanizmlərinin səmərəliliyini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar (sxem 1).

Kənd təsərrüfatı sahəsində baş verən təsərrüfat və maliyyə proseslərinin daha dayanıqlı və məhsuldar olması üçün maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və maliyyə hesabatlarının dürüstlüyü olduqca vacib məsələlərdəndir. Hesab edirik ki, bunların təşkilində və müvafiq qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilməsində auditin rolu böyükdür. Audit vasitəsilə istehsal, maliyyə, servis və investisiya istiqamətlərində həyata keçirilən fəaliyyətin və onun maliyyə təminatının dürüstlüyünün kompleks şəkildə təhlil olunması, rəhbərlik qarşısında zəruri addımların atılması üçün vəsatət qaldırması, mühüm idarəetmə qərarları üçün əsasların formalaşdırılması təmin edilir. Əməkdar elm xadimi, professor B.X. Atəşov yazır: *“Audit sisteminin və audit fəaliyyətinin maksimum qərəzsiz, şəffaf, müstəqil və güclü metodika əsasında təşkili istiqamətində qabaqcıl dünya təcrübəsinin dərinlən öyrənilməsi və ölkəmizdə audit institutunun inkişafının sürətləndirilməsində nəzərə alınmalıdır”*³. Biz də bu fikirdəyik ki, mühüm idarəetmə qərarının verilməsində maksimum əsaslandırılmış

³ Atəşov, B.X. Müstəqil Azərbaycanın maliyyə və audit sisteminin inkişafında Heydər Əliyevin tarixi rolu. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin təşkilatçılığı ilə 6 may 2021-ci il tarixli onlayn keçirilən və Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika praktiki konfransın materialları. I cild – Bakı, – 2021, – s. 145.

Sxem 1. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri və mexanizmləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

arqumentlər olmalıdır və qərarlar firma, yaxud müəssisənin – bizim misalda kənd təsərrüfatı sahəsi subyektinin iqtisadi mənafeyinə və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti strategiyasına adekvatlıq təşkil etməlidir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında

aparılan uğurlu islahatlarda və onların səmərəliliyində audit xidmətinin və mexanizminin özünəməxsus payı vardır. Professor V.T.Novruzov qeyd edir ki, ötən illər ərzində Auditorlar Palatasının intensiv fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda milli audit sistemi formalaşmış, auditor xidmətlərinin həcmi və əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, şəffaflığın artırılmasında, korrupsiyaya qarşı mübarizədə və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında auditin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşmişdir⁴.

Azərbaycanda “Auditor fəaliyyəti haqqında” qanunla onunla əlaqəli bir sıra anlayışların mahiyyəti açıqlanır. Bu qanun ölkəmizdə auditor fəaliyyətinin təşkilini, bu fəaliyyətin hüquqi əsaslarını, auditorların hüquqlarını, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirən müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin tənzimlənməsi məqsədi daşıyır⁵. Auditin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin normativ sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir.

Fikrimizcə, auditin özünün inkişafına əksər təsərrüfat subyektləri üçün məcburi yoxlamaların aparılması qərarı kömək edir. Eyni zamanda: *“auditlə bağlı xidmətlər də audit fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır”*⁶. Biz də hesab edirik ki, audit yoxlamaları bütün təşkilatlar üçün maliyyə hesabatlarının etibarlılığını müəyyən etmək baxımından zəruridir. Audit anlayışı digər nəzarət formalarından daha genişdir. Çünki o, təkcə maliyyə göstəricilərinin etibarlılığının yoxlanılmasını deyil, həm də xərclərin rasionallaşdırılması və vergilərin optimallaşdırılması məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təkliflərin işlənilib hazırlanmasını özündə ehtiva edir⁷.

⁴ Novruzov, V.T. Uğurlu islahatlar auditin əhəmiyyətini daha da artırır. 04.05.2012. [Elektron resurs] / URL: <http://www.azerbaijan-news.az/view-9925/ugurlu-islahatlar-auditin-ehemiyetini-daha-da-artirir> - s. 2.

⁵ Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, – 16 sentyabr 1994-cü il, № 882. - s. 2.

⁶ Hacıyev, F.Ş. Müasir şəraitdə auditin inkişafının konseptual əsasları. Audit jurnalı, – 2016. № 1, – s.3.

⁷ Зиновьева, Н.М., Блошенко, К.В. Аудит как фактор эффективности бизнеса. Территория науки. – 2017. № 3, – с.123.

Metodoloji xüsusiyyətlər və yanaşmalar baxımından, auditin məqsəd və vəzifələri, prinsipləri, funksiyaları və tələbləri blok-sxem formasında sxem 2-də verilmişdir.

Sxem 2. Metodoloji xüsusiyyətlər və yanaşmalar baxımından, müəssisələrin maliyyə-təşərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin auditinin prinsipləri, funksiyaları, məqsədləri, vəzifələri və tələblərinin blok-sxemi

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının maliyyə nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi nəzarətin bütün alt sistemlərinin, o cümlədən daxili və xarici auditin bir-birini tamamlayan tətbiqi zəruridir. Maliyyə nəticələrinin xarici və daxili auditinin səmərəli təşkili üçün onların məqsəd, vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsi şərtlərinə, xarici və daxili auditin prinsiplərinə, tələblərinə əməl olunmalıdır.

Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatını inkişafının təmin edilməsində maliyyə resurslarının səmərəli istifadənin təşkil edilməsi vacib məsələlərdəndir. Maliyyə nəzarəti mexanizmi kifayət qədər səmərəli olmalı və özündə işlək alətləri ehtiva etməlidir. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində maliyyə nəzarətinin təşkilində və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə auditin roluna üstünlük verilir. İqtisadi fəaliyyət subyektləri hesabat ilinin yekununda audit yoxlamalarından keçməli və rəy almalıdırlar. Digər tərəfdən, Avropa Birliyinin aparıcı ölkələrindən biri olan – Fransada – kənd təsərrüfatında uçot işlərinin təşkili, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və audit yoxlamalarının təşkili üzrə güclü qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Məqsəd – kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektləri qanunauyğun və şəffaf fəaliyyətinin təmin olunması, hesabatlılığın qorunmasından ibarətdir⁸.

İşin **“Müasir şəraitdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafında auditdən istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi”** adlı **ikinci fəslində** ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf proseslərinin mövcud vəziyyətinin və bu sahədə auditdən istifadənin təhlili; kənd təsərrüfatında maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və auditin rolunun genişləndirilməsini şərtləndirən amillər və beynəlxalq standartlara uyğun kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi verilmişdir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafının mövcud vəziyyətini daha aydın təsəvvür etmək və bu sahədə auditdən daha geniş istifadəni təmin etmək məqsədilə bir sıra göstəricilər üzrə təhlillər və müqayisələr aparılmışıq.

⁸ Матвеева, Н.С. Международный опыт осуществления государственного финансового контроля// Финансовый журнал. – 2020. Т.12. №2, – с.77.

Cədvəl 1-də Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun və ayrı-ayrı əsas sahələri üzrə dinamikası əks olunmuşdur.

Cədvəl 1

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milyon manat, 2011-2022-ci illər

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		Bitkiçilik məhsulları	Heyvandarlıq məhsulları
2011	4525,2	2339,8	2185,4
2012	4844,6	2458,2	2386,4
2013	5244,6	2629,6	2615,0
2014	5225,8	2449,4	2776,4
2015	5635,3	2761,1	2874,2
2016	5632,4	2577,2	3055,2
2017	6580,0	3019,0	3561,0
2018	7010,0	3186,0	3824,0
2019	7836,7	3751,2	4085,5
2020	8428,9	4028,4	4400,5
2021	9163,4	4511,0	4652,4
2022	10984,2	5538,0	5446,2
2011-2022-ci illərdə artıb azalma: +/-	+2,43 dəfə	+2,37 dəfə	+2,49 dəfə

*Qeyd: ARDSK-nın məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır-
<https://stat.gov.az/source/agriculture/>*

Cədvəl 1-dən yanaşsaq görmək mümkündür ki, 2011-2022-ci illər ərzində kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı 2,43 dəfə, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 2,37 dəfə və heyvandarlıq məhsulları üzrə 2,49 dəfə artım qeydə alınmışdır.

Cədvəl 2-də isə Azərbaycanda kənd təsərrüfatına kredit qoyuluşunun dinamikası verilmişdir və qeyd edə bilərik ki, 2011-2022-ci illər ərzində ölkə üzrə kredit qoyuluşu 2,1 dəfə artığı halda, bu göstərici kənd təsərrüfatı sahəsində cəmisi 34,8 % təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatına yönəldilən kredit qoyuluşunun ümumi kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi də aşağıdır – 3,64 %.

Cədvəl 2**Azərbaycanda ümumi və o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsinə kredit qoyuluşunun dinamikası, 2011-2022-ci illər (dövrün sonuna)**

İllər	Cəmi, mln. manat	Kənd təsərrüfatı sahəsi	
		cəmi, mln. manat	xüsusi çəkisi, %-lə
2011	9850,3	466,7	4,7
2012	12243,7	546,2	4,5
2013	15422,9	733,3	4,8
2014	18542,6	847,3	4,6
2015	21730,4	508,1	2,3
2016	16444,6	441,3	2,7
2017	11757,8	429,2	3,7
2018	13020,3	470,0	3,6
2019	15298,2	543,4	3,6
2020	14530,4	566,2	3,9
2021	17119,8	591,7	3,5
2022	20184,0	629,1	3,1
2011-2022-ci illərdə artıb azalma: +/-	+2,1 dəfə	+34,8 %	-1,6
2011-2022-ci illərdə cəmi kredit qoyuluşu	186145,0	6772,5	3,64

Qeyd: ARMB-nin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır - <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2>

Diagramda 2010-2022-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumilikdə, o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilən investisiya qoyuluşlarının həcmi verilmişdir və qeyd edə bilərik ki, son illərdə yönəldilən investisiyaların həcmi hələ ki, Covid-19 pandemiyasına qədər olan dövr səviyyəsinə bərpa olunmayıb.

Cədvəl 3-də 2011-2022-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri təhlil olunmuşdur. Əsas diqqət çəkən məqamlar kimi fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının azalmasıdır. Buna baxmayaraq, ümumi mənfəət 8,4 dəfəyə yaxın artmışdır. Xüsusilə, bitkiçilikdə mənfəətin artım tempi heyvandarlıq sahəsi ilə müqayisədə 4,2 dəfə təşkil etmiş və bu sahədə artım tempi təhlil olunan dövr ərzində 19,1 dəfə səviyyəsində olmuşdur.

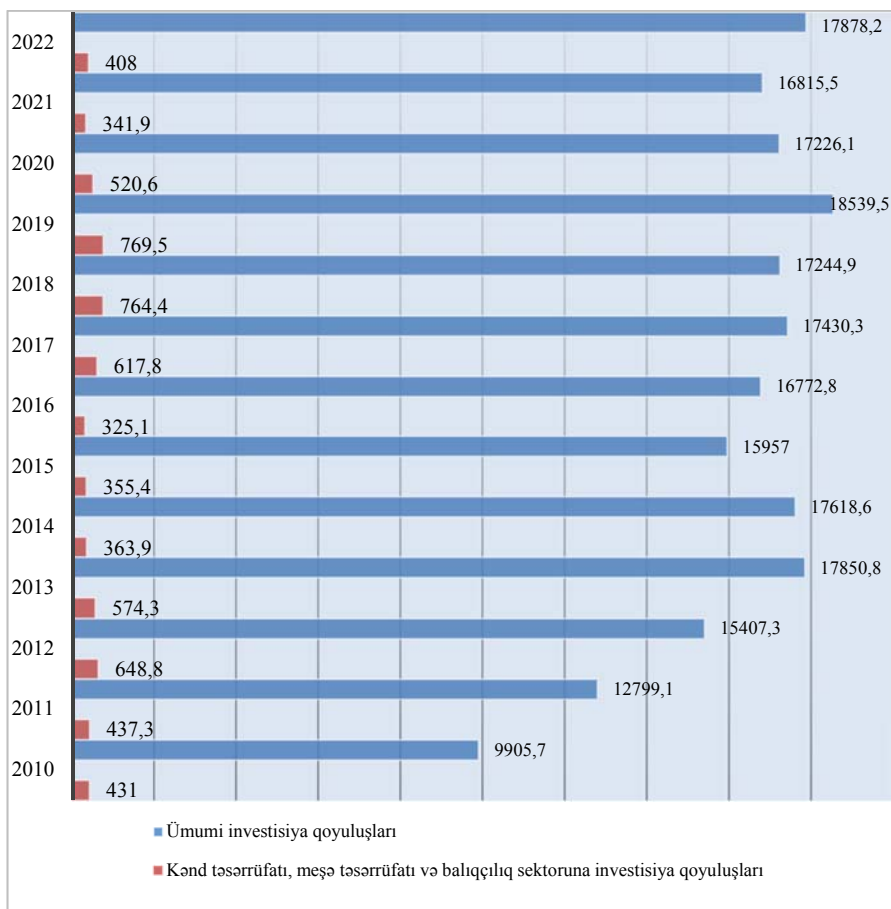

Diagram 3. Azərbaycan iqtisadiyyatına, o cümlədən kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiya qoyuluşlarının həcmi, mln. manat, 2010-2022-ci illər

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında hazırlanmışdır-<https://stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 4-də Azərbaycanda 2010-2022-ci illərdə audit fəaliyyətinin bir qrup göstəricilərinin, o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsində audit fəaliyyəti ilə bağlı göstəricilərin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (2011-2022-ci illər)

Göstəri-cilər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2011-2022-ci illərdə artıb azalma: +/-
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid, o cümlədən:	1917	1774	1669	1701	1659	1592	1608	1641	1471	1024	1035	1047	- 8,3%
mənfəətlə işləyənlər	1761	1665	1590	1577	1530	1488	1512	1560	1376	880	880	836	- 2,1 dəfə
zərərli işləyənlər	156	109	79	124	129	104	96	81	95	61	70	48	- 3,25 dəfə
Ümumi mənfəət, min manat	36926	48200	52283	59028	39763	75246	62815	96917	92696	104016	171197	310012	+ 8,38 dəfə
Ümumi rentabellik, %	21,3	19,2	18,3	17,0	11,3	20,3	14,1	20,1	17,2	19,4	27,2	37,9	+ 16,6 %
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər (-), min manat	8980	14609	17533	16234	20241	40268	32235	56577	68795	69321	127159	170174	+ 19,1 dəfə
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-), min manat	25041	29036	27533	25842	19993	31330	24356	19048	10481	27180	32557	113751	+ 4,52 dəfə
Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği, % ondan:	19,7	17,7	16,5	16,0	11,3	19,4	12,9	16,2	15,3	19,0	26,4	35,0	+15,3%
bitkiçilikdə	24,1	35,5	35,1	29,3	36,0	43,5	25,5	40,4	35,7	29,2	51,7	51,9	+27,8 %
Heyvandarlıqda	20,5	15,1	16,5	9,4	7,1	11,8	8,0	5,9	3,4	9,5	8,5	23,6	+3,1 %

Qeyd: ARDSK-nın məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır - <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəl 4

Azərbaycanda audit fəaliyyətinin göstəricilərinin dinamikası (o cümlədən, kənd təsərrüfatı üzrə) 2010-2022-ci illər

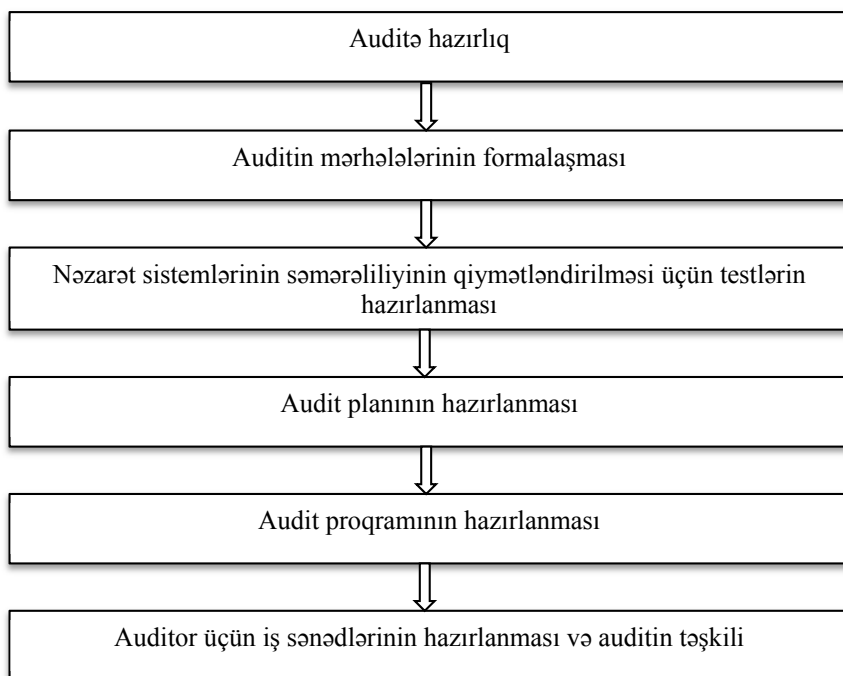
s/s	Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
01	Auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların sayı, cəmi, o cümlədən	88	98	100	95	99	95	105	122	159	180	171	197	210
	- sərbəst auditorların	40	42	48	40	43	93	38	45	59	57	55	55	57
	- auditor təşkilatları	41	48	44	47	36	34	45	55	78	106	100	124	135
	- xarici investisiyalı auditor təşkilatları	7	8	8	8	20	22	22	22	22	17	16	18	18
02	Bağlanmış auditor müqavilələrin sayı, o cümlədən:	3530	3465	3737	3793	3487	3094	3540	4826	4517	6451	5056	5956	6750
	- <i>Kənd təsərrüfatı sahəsində</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
03	Bağlanmış auditor müqavilələrin məbləği, mln. manat, o cümlədən:	31	28	36	45	47	49	56	54	74	73	77	100	111
	- <i>Kənd təsərrüfatı sahəsində</i>	31	28	36	45	47	49	56	54	74	73	77	100	111
04	Məcburi audit obyektinin sayı, cəmi, o cümlədən	-	-	-	-	1894	1770	1522	2134	3142	3745	2198	2072	2270
	- auditdən keçənlərin sayı	2831	2869	3155	3293	2995	2649	2663	3632	3943	5205	4103	4782	5338
05	<i>Kənd təsərrüfatı sahəsində</i> məcburi audit obyektinin sayı, cəmi, o cümlədən	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	- auditdən keçənlərin sayı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Qeyd: AR Auditorlar Palatasının hesabatları üzrə hazırlanmışdır (2010-2022-ci illər).

Cədvəl 4-ün təhlilindən aydın olur ki, 2010-2022-ci illər ərzində auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların sayı 88-dən 210-a qədər yüksəlmişdir. Bu dövr ərzində bağlanmış auditor müqavilələrinin

sayı 3530-dan 6750-yə qədər artmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində bağlanmış auditor müqavilələrinin məbləği 2010-cu ildə 31 milyon manat olmuşdursa, bu göstərici 2015-ci ildə 49 milyon və 2022-ci ildə 111 milyon manat təşkil etmişdir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı sahəsində məcburi audit obyektinin sayı 2014-cü ildəki 1894-dən 2022-ci ildə 2270-ə çatdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində ümumilikdə auditdən keçənlərin sayı 2010-2022-ci illərdə 88,5 % artaraq 2022-ci ildə 5338 olmuşdur. Göründüyü kimi, son illərdə kənd təsərrüfatı sahəsində auditin rolu artmaqdadır və auditdən keçənlərin sayı bunun əyani ifadəsidir.

Sxem 3-də alqoritm formasında verilmiş mərhələlər kontekstində kənd təsərrüfatında əsas fondların, avadanlıqların və inventarların audit yoxlanılmasını tövsiyə edirik:

Sxem 3. Kənd təsərrüfatında əsas fondların, avadanlıqların və inventarların auditinin planlaşdırılması və təşkili mərhələlərinin alqoritm-sxemi.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Bu bölmənin auditinin mərhələlərinə daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi üçün testlər, plan və proqramın hazırlanması, auditor üçün iş sənədlərinin formalaşdırılması daxildir. Ehtiyatlarla əməliyyatların auditinin təşkilini təkmilləşdirmək üçün biz bir sıra istiqamətləri təklif edirik:

- ✓ iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ planlaşdırma və sənədləşmənin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ auditor riskinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Kənd təsərrüfatında audit fəaliyyəti ilə bağlı proseslərə beynəlxalq standartlar prizmasından baxdıqda görə bilərik ki, daxili auditorların bir sıra vəzifələri vardır. Bunlara:

- qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaqda təsərrüfatın rəhbərliyinə kömək etmək;
- biznes imkanlarını genişləndirmək;
- riskləri azaltmaq;
- əməliyyat proseslərini optimallaşdırmaq;
- müəyyən məsələlər üzrə məsləhətlər və zəmanətlər vermək aiddir.

Daxili audit şöbəsi risklərin qiymətləndirilməsi əsasında daxili nəzarətin əsas vəzifələrinin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir.

Eyni zamanda, maliyyə nəticələrinin formalaşmasının audit zamanı məlumat mənbələri kimi bunlardan istifadə oluna bilər:

- təşkilati və inzibati sənədlər: təsis sənədləri (fəaliyyət növü, mənfəətin bölüşdürülməsi üsulu haqqında məlumat), təsisçilərin yığıncaqlarının protokolları (mənfəətin bölüşdürülməsinə dair qərarlar), uçot siyasəti;
- ilkin sənədlər: malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatların uçotu üçün əsas olan sənədlər, istehsal xərclərinin uçotu və digər ilkin sənədlər; maliyyə nəticələri;
- analitik və sintetik uçot üçün registrlər;
- hesabat sənədləri: balans hesabatı, mənfəət və zərər hesabatı, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılması perspektivləri”** adlı **üçüncü fəslində** kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun iqtisadi-hüquqi mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənməsi; rəqəmsal texnologiyalar hesabına kənd təsərrüfatının inkişafında auditin

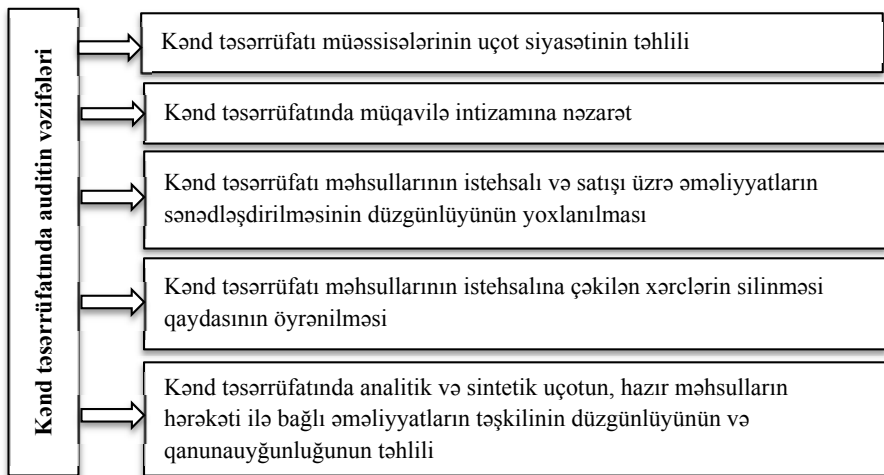
rolunun təkmilləşdirilməsi yolları; postpandemiya və postkonflikt ərazilər kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun gücləndirilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun iqtisadi-hüquqi əsaslarının tənzimlənməsi baxımından qənaətlərimizi belə ümumiləşdirmişik:

- kənd təsərrüfatında audit xidmətlərinin keyfiyyəti artırılmalı və genişləndirilməli, audit fəaliyyəti ilə məşğul olanların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir;
- kənd təsərrüfatının inkişafında audit fəaliyyətinin tənzimləyici rolunun artırılması məqsədilə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla audit fəaliyyətinin hüquqi bazası daha da gücləndirilməlidir;
- kənd təsərrüfatında şəffaflığı artırmaq və hesabatlılığın təhlili təmin etmək məqsədilə audit funksiyalarının rolunun düzgün qiymətləndirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və bununla bağlı konseptual əsaslar formalaşdırılmalıdır;
- kənd təsərrüfatında audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesində auditin rolu və önəmliliyi obyektiv şəkildə qiymətləndirilməli və ölkənin aqrar siyasətində və bu sahədə qanunlarda öz əksini tapmalıdır;
- auditorların kənd təsərrüfatı subyektlərinin fəaliyyətinin yoxlanılmasında müstəqillik səviyyəsi maksimallaşdırılmalı və yoxlama proseslərinə qərəzsiz yanaşması təmin edilməlidir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gələ bilərik ki, kənd təsərrüfatında auditin həyata keçirilməsi zamanı növbəti vəzifələr həll edilməlidir (sxem 4).

Qeyd edək ki, maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğun nəzarətin təşkili istiqamətində tədbirlərin görülməsi audit fəaliyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Auditin əsas prinsipləri və üsulları kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün eyni olmalı, metodoloji aspektlər isə ölkəmizin iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri əsas götürülməklə hazırlanmış milli uçot sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Sxem 4. Kənd təsərrüfatında auditin əsas vəzifələrinin və hədəflərinin blok-sxemi

Mənbə: tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

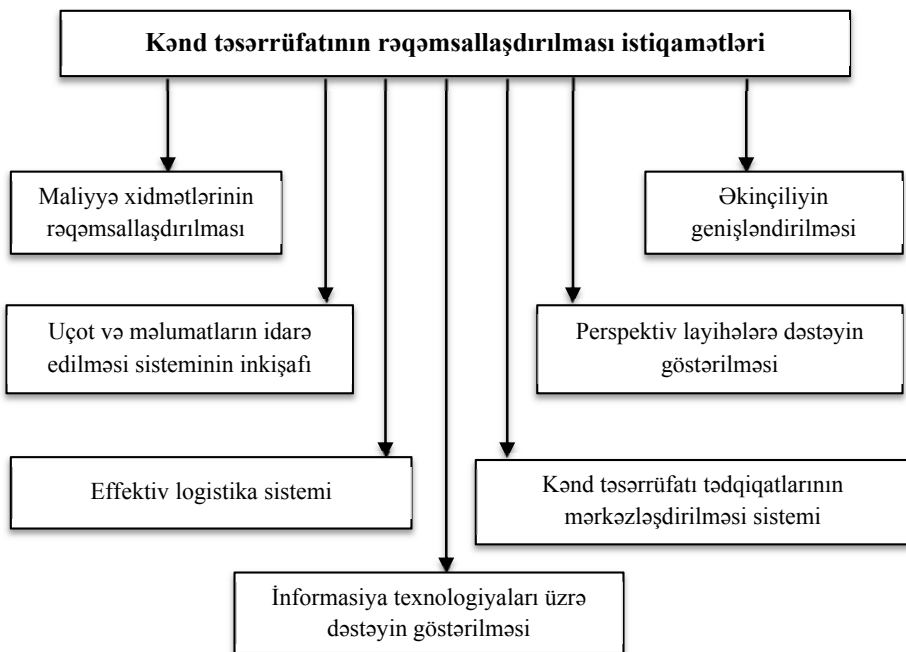
Rəqəmsal kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm amildir və bu, həmin sahəyə xüsusi diqqət tələb edilməsi deməkdir. Rəqəmsal texnologiyaların ölkənin kənd təsərrüfatında tətbiqi bir tərəfdən xarici resurslardan istifadənin həcmi azaltmağa, digər tərəfdən isə yerli istehsal amillərindən maksimum istifadə etməyə imkan verir⁹.

Ümumilikdə, kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının mühüm istiqamətlərini sxem 5-dəki kimi vermişik.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin üstünlüklərinə bunları aid etmişik:

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının lazımi informasiya axınları ilə vaxtında təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqəmsal satış kanallarına aktivləşdirilməsi;
- neqativ xarici təhlükələrə vaxtında cavab verilməsi;

⁹ Пономарева, Е.В. Цифровое сельское хозяйство как часть цифровой экономики / Е.В. Пономарева, Е.М. Роман // Chronos. – 2020. № 8(47), – с.71.

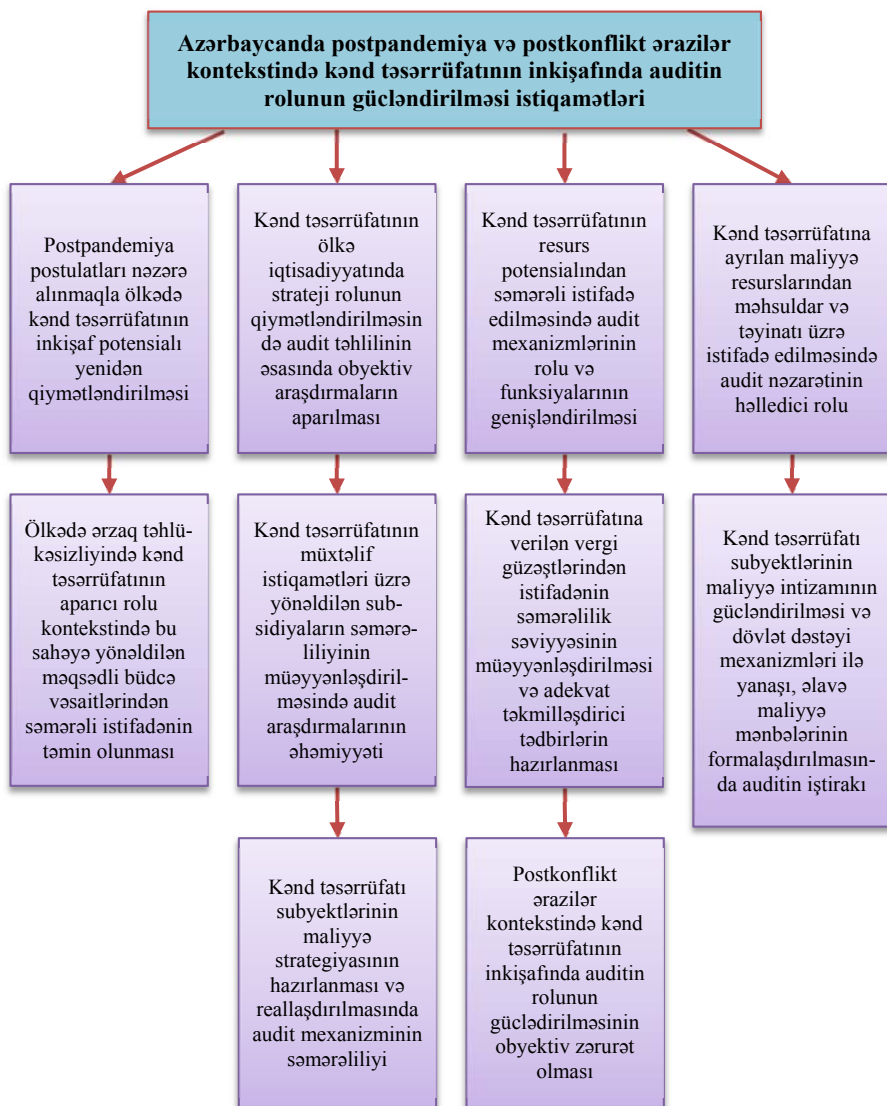
Sxem 5. Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması istiqamətləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

- tranzaksiya xarakteri daşıyan və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan xərclərin azaldılması;
- idarəetmə sahəsindəki risklərin minimuma endirilməsi;
- kadr çatışmazlığının azaldılması;
- borc götürülmüş xarici mənbələrə çıxışın sadələşdirilməsi və s.

Kənd təsərrüfatında auditin səmərəli işləməsi üçün inkişaf etmiş korporativ idarəetmə sisteminin olması da vacib şərtlərdəndir. Optimal fəaliyyət göstərən audit sistemi olmadan effektiv korporativ idarəetmə ola bilməz, bu sahələr bir-biri ilə bağlıdır və ümumi sistemin elementləridir. Kənd təsərrüfatında audit sisteminin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən vacib amillərdən biri də həmin sahə müəssisələrinin rəhbərlərinin yüksək idarəetmə bacarığı və audit fəaliyyətinin reallaşdırılmasında motivasiyası və marağıdır. Müəssisə rəhbərliyinin dəstəyi və marağı audit fəaliyyətinin reallaşdırılması və gələcək inkişafı üçün ciddi əsaslar ola bilər.

Ümumilikdə, Azərbaycanda postpandemiya və postkonflikt ərazilər kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun gücləndirilməsi istiqamətlərini sxem 6-də vermişik.

Sxem 6. Azərbaycanda postpandemiya və postkonflikt ərazilər kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun gücləndirilməsi istiqamətləri

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramının reallaşdırılması çərçivəsində çoxsaylı tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmış və bununla bağlı “ağıllı” kəndlərin, qəsəbələrin, şəhərlərin salınması və kütləvi məskunlaşma ilə əlaqədar yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər getdikcə daha intensiv xarakter almaqdadır. Bu proqramda hədəf kimi götürülmüş göstəricilərdən bir qrupuna – regiona investisiyaların daha fəal şəkildə cəlb edilməsi və əlverişli sahibkarlıq fəaliyyəti mühitinin yaradılması, burada mövcud olan resurslardan maksimum səmərəli istifadə edilməsi, eyni zamanda, yeni yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında cəmləşən zəngin resursların iqtisadi artım, təsərrüfat və maliyyə dövryyəsinə cəlb edilməsi və s. aiddir. Hesab edirik ki, bu proseslərdə kompleks audit təhlilləri və qiymətləndirmələri hesabına reallaşdırılacaq layihələrin səmərəliliyinin artırılması üçün məqsədli və faydalı tədbirlərin görülməsi vacibdir. Bundan əlavə, postkonflikt ərazilərdə reintegrasiya istiqamətində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi proseslərinin sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişli şərtlərlə təşkil edilməsi, postkonflikt ərazilərin ümumilikdə iqtisadiyyatın yerli və xarici dəyər zəncirinə integrasiyasının təmin olunmasında audit mexanizmlərindən və alətlərindən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi perspektivləri diqqət çəkir.

Hesab edirik ki, ölkəmizdə yaxın perspektivdə kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi və aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün daha məhsuldar addımların atılması və hədəflərin ortaya qoyulması lazım gələcəkdir. Belə ki, ölkə əhalisinin rifahı yüksəldikcə istehlak səviyyəsi artır və bunlar da öz növbəsində müasir standartlara cavab verən istehlak mal və məhsullarının, ilk növbədə qida məhsullarının istehsalının artırılmasını şərtləndirir. Bu proseslərdə auditin rolunun artırılması daha çox səmərə verməklə yanaşı, həm də kənd təsərrüfatının inkişafına əlavə töhfələr verə bilər.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” bölməsində tədqiqatın mahiyyətindən irəli gələn elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələr yer almışdır:

1. Qlobal təhdidlər əsas götürülməklə, müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafına yeni elmi yanaşmalar formalaşdırılmalı və bununla bağlı konseptual, nəzəri-metodoloji əsaslar dərindən öyrənilməli, dövrün çağırışları kontekstində bunlarla bağlı obyektiv reallığı əks etdirən elmi nəzəri-metodoloji və praktiki baxışların ortaya qoyulması təmin edilməlidir. Göstərilənlərlə əlaqədar müasir metodoloji xüsusiyyətlər və elmi yanaşmalar baxımından kənd təsərrüfatında auditin məqsəd və vəzifələri, prinsipləri, funksiyaları və tələblərinin blok-sxemindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

2. Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin gəlirlilik səviyyəsinin artırılmasında, şəffaflığın təmin olunmasında, qanunvericiliyin qorunmasında, mühasibatlıq sənədlərinin və maliyyə hesabatlarının dürüslüyünün gözlənilməsində və fəaliyyətə nəzarətin gücləndirilməsində audit mexanizminin və xidmətinin önəmli rolunun öldən-ilə artacağını proqnozlaşdırmaq olar.

3. Bizə görə, müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsində maliyyə nəticələrinin auditinin düzgün təşkili üçün nəzarət və audit prosesinin planlaşdırılması və proqramlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Metodoloji nöqteyi-nəzərindən audit prosesinin planı təkcə planlaşdırılan iş növlərini deyil, həm də:

- auditin obyektlərini;
- auditin predmetini;
- auditinin məqsədini;
- auditin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və həyata keçirilməsi qaydasını nəzərdə tutur.

Audit proqramını tam və vaxtında başa çatdırmaq və audit məqsədinə nail olmaq üçün bu prosesin səmərəliliyi təmin edilməlidir.

4. Zənnimizcə, auditin obyektiv planlaşdırılması və onun səmərəli həyata keçirilməsi üçün bu proseslərə təsir edən amillər müəyyən edilməlidir. Kənd təsərrüfatı təşkilatlarının maliyyə nəticələrinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Bundan əlavə, onlar müxtəlif fəaliyyət

növlərindən, gəlir və xərclərdən formalaşır. Ümumiyyətlə, auditin xarakteri auditorun təcrübəsindən və ixtisasından, audit firması ilə müştəri arasında əməkdaşlıq mühitindən, yəni müştərinin xüsusiyyətlərini bilmə dərəcəsindən, bu sahədə həll edilməli olan vəzifələrin xarakterindən və digər amillərdən bilavasitə asılıdır. Buna görə də kənd təsərrüfatının inkişafında auditdən maksimum səmərəli istifadə etmək üçün auditin metodoloji xüsusiyyətlərinin diqqətlə öyrənilməsi və nəzərə alınması vacibdir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi, fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsində və xüsusilə məhsuldarlığın artırılması proseslərində auditdən istifadənin beynəlxalq təcrübəsindən daha çox yararlanmağa ehtiyac qalmaqdadır.

5. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq təsərrüfatlarında audit xidmətinin səriştəli fəaliyyət göstərməsi mühasibat uçotu sisteminin səmərəli qurulmasını təmin edə bilər. Bu, həmin subyektlərin aktivlərinin qorunmasını, habelə onun ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəni təmin edir. Bununla əlaqədar auditin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmış, kənd təsərrüfatında əsas fondların, avadanlıqların və inventarların auditinin planlaşdırılması və təşkili mərhələlərinin alqoritm-sxemi hazırlanmışdır.

6. Azərbaycanda ümumilikdə audit institutunun və xüsusilə kənd təsərrüfatında audit mexanizmlərinin müasir dövrün çağırışlarına və global risklərlə bağlı şəraitə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması tədbirlərinin görülməsi vacibdir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılması məqsədilə audit mexanizmindən istifadənin beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə təşkili, şəffaflığın artırılması, illik hesabatlarla qədər monitoring mexanizminin işlənməsi və audit yoxlamalarının qərəzsiz aparılması təmin olunmalıdır. Göstərilənlər baxımından, kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun qərarların qəbulu üçün məlumatlar bazasının formalaşdırılması və auditin aparılması proseslərinin sxematik quruluşu hazırlanmış və ondan istifadə olunması təklif edilmişdir.

7. Auditin mühüm növlərindən biri olan daxili audit kənd təsərrüfatı subyektlərinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, daxili nəzarət

sistemini gücləndirmək və idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq imkanı verən səmərəli vasitədir. Daxili audit xidmətinin strukturu ona həvalə edilmiş vəzifələri həll etmək üçün mövcud şəraitə maksimum uyğunlaşdırılmalıdır.

8. Kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiya, maliyyə və kredit resurslarından səmərəli istifadə edilməsində auditin rolunun artırılması tələb olunur və bu halda daha uğurlu nəticələr əldə edilməsi mümkündür. Belə ki, investisiya resurslarının cəlb edilməsini və kredit resurslarının əlçatanlığını artırmaq üçün maliyyə-kredit təminatı təşkilatlarının milli sistemini formalaşdırmaq daha çox səmərə verə bilər.

9. Kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılması imkanlarının obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi vacibdir. Belə ki, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin nizamlı və səmərəli aparılmasını təmin etmək üçün audit prosedurlarının iqtisadi-hüquqi və təşkilati aspektlərini özündə əks etdirən təsərrüfatdaxili qaydaların hazırlanması təmin edilməlidir. Bu şəraitdə, audit prosedurlarının təşkilati aspektlərinə və iqtisadi-hüquqi mexanizmlərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatının inkişafının modernləşdirilməsi mümkündür.

10. Bizə görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, auditin səmərəliliyi auditorun işinə yaradıcı yanaşmasından, kənd təsərrüfatında maliyyə uçotu üzrə xüsusi biliklərin olmasından, habelə təkmil normativ bazadan asılıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarının müvafiq obyektlərinin auditini apararkən bu komponentlərin sintezi auditorun uğurunun açarıdır.

11. Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyalar və informasiya təminatının gücləndirilməsi hesabına kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun təkmilləşdirilməsi və daha məhsuldar təşkili olduqca zəruridir. Göstərilən əsaslar baxımından kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşmanın əsas mərhələləri və istiqamətlərinin sxematik forması hazırlanmış, rəqəmsal texnologiyalardan ibarət audit mexanizminin tətbiqi sahələri barədə təklif işlənmişdir. Bunun üçün postpandemiya və postkonflikt ərazilər kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun gücləndirilməsi tədbirləri görülməli və müasir reallıqları özündə ehtiva edən audit

mexanizmləri hazırlanaraq tətbiq edilməlidir. Bu da təkcə kənd təsərrüfatında müəssisələrinin deyil, habelə audit xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və audit təşkilatlarının səmərəliliyinin artırılmasına əlavə töhfələr verə bilər.

12. Yekun qənaətimiz belədir: respublikamızın kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına birbaşa təsir edən istehsal, təşkilati-idarəetmə, hüquqi və bu kimi təməl amillərlə yanaşı bu sahədə önəmli funksiya yerinə yetirən audit fəaliyyətinin tənzimləyici və səfərbəredici rolunu və əhəmiyyəti danılmazdır. Bu proseslərdə auditin rolunun artırılması daha çox səmərə verməklə yanaşı, həm də kənd təsərrüfatının inkişafına əlavə dəstək verə bilər.

Dissertasiya işinin əsas məzmununu aşağıdakı elmi əsərlərdə dərc edilmişdir:

1. Yeni çağırışlar kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolu // “Geostrategiya” jurnalı, – Bakı, – 2021. №4 (64), – s.104-109.

2. Müasir dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında auditin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri // «AMEA-nın Xəbərləri» jurnalı. İqtisadiyyat seriyası, – Bakı, – 2021. №04, – s.131-142.

3. Qlobal risklər şəraitində kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasında auditin əhəmiyyəti /“İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Sumqayıt: SDU, – 16-17 dekabr 2021-ci il, – s.75-79.

4. Beynəlxalq təcrübə kontekstində kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun qiymətləndirilməsi məsələləri və mexanizmi // «AMEA-nın Xəbərləri» jurnalı. İqtisadiyyat seriyası, Bakı, – 2022. №06, – s.127-134.

5. Kənd təsərrüfatının inkişafının modelləşdirilməsində auditdən istifadənin nəzəri-praktiki və metodoloji aspektləri // «AMEA-nın Xəbərləri» jurnalı. İqtisadiyyat seriyası, – Bakı, – 2022. №05, – s.94-103.

6. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında auditin rolunun artırılmasında rəqəmsal texnologiyaların strateji əhəmiyyəti. //

“İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment”, – Gəncə, – 2022. № 03, – s.297-304.

7. Актуальные вопросы и перспективы повышения роли аудита в сельском хозяйстве Азербайджана // Журнал «Финансовая экономика», – Россия, Москва, – 2023. № 02, – s. 183-187.

8. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi // “Kooperasiya” jurnalı, – Bakı, – 2023. № 02, – s.196-203.

9. Проблемы повышения роли аудита в сельском хозяйстве в контексте цифровых технологий и финансово-кредитного обеспечения / Материалы X международного научно-практического конференцию "Актуальные аспекты развития науки и общества в эпоху цифровой трансформации» (шифр – МКАА). – Россия, Москва, 2 октября 2023 г., – s. 137-146.

10. Пути совершенствования роли аудита в развитии сельского хозяйства Азербайджана в условиях постпандемии / Материалы XII Международной Научно-Практической Конференции "Современные стратегии и цифровые трансформации устойчивого развития общества, образования и науки", – Россия, Москва, – 6 октября 2023, – s.155-165.

Dissertasiyanın müdafiəsi 12 iyun 2024-cü il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.46 Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin Birgə Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin rəsmi internet saytında (www.aku.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 may 2024-ci ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.05.2024

Kağızın formatı: 60x84

Həcm: 43307 işarə

Tiraj: 100 ədəd